

navegador

El dictamen sobre la secessió del Quebec: equilibri i orfebreria

vista prèvia >

Un dels documents que més ha impactat en el debat sobre el dret a decidir dels pobles ha estat el dictamen emès pel Tribunal Suprem del Canadà, on malgrat afirmar que el Quebec no té un dret a la secessió unilateral, dibuixa no obstant una via a partir del principi democràtic per permetre la celebració d'un referèndum per a la independència i, en cas d'una victòria clara del "sí", una negociació posterior. Un exemple de com cal interpretar les lleis: en el moment i per a la societat actual, fent possible la resolució política dels conflictes polítics.

Joan Lluís Pérez Francesch

Catedràtic de Dret Constitucional de la Universitat Autònoma de Barcelona

joanlluis.perez.francesch@uab.cat

Fa més de vint anys de l'opinió consultiva emesa pel Tribunal Suprem del Canadà sobre la secessió del Quebec,¹ expressió d'una concepció deferent amb les pretensions de reivindicació nacional o d'independència. Tot un conjunt de regles i criteris interpretatius per a la secessió, amb una perspectiva absolutament diferent a la que malauradament estem acostumats a l'Estat espanyol. En aquest cas hem experimentat la resolució violenta, tallant, en nom de la sobirania nacional com un ens metafísic, prejurídic, a tot intent de votació o resolució democràtica, sovint sense ni tan sols escoltar. La secessió o l'autodeterminació, habitualment, són aspectes que s'assoleixen més per mitjans fàctics, és a dir, amb suport de la comunitat internacional o de les grans potències, més que no pas gràcies a acords jurídic-polítics. Per això la resolució del conflicte entre el Canadà i el Quebec es converteix en un cas interessant a estudiar.

1 SUPREME COURT OF CANADA, Reference re Secession of Quebec.

Versió catalana: IEC, «Consulta relativa a la secessió del Quebec».

Vegeu també: Documentos INAP, «Opinió sobre la secessió de Quebec, Texto de la opinión emitida el 20 de agosto de 1998 por el Tribunal Supremo de Canadá».

El Dictamen de 20 d'agost de 1998

El Dictamen que analitzem, de 20 d'agost de 1998, ens mostra com el dret pot gestionar aquest tipus de conflictes de base nacional de forma civilitzada. Es tracta d'un exemple d'equilibri entre diversos principis, tots considerats igualment importants: imperi de la llei, principi democràtic, federalisme i drets de les minories.

Al Canadà la convivència entre francòfons i anglòfons és un fet difícil des de la fundació de la federació. Un exemple n'és la reivindicació de més autonomia per al Quebec, primer impulsada pel Partit Liberal du Quebec (PL) [Partit Liberal del Quebec] i més tard pel Partit Québécois (PQ) [Partit Quebequès]. Aquest darrer organitzà un primer referèndum consultiu de «sobirania-associació» entre iguals amb la resta del Canadà, en què plantejà una autorització per la negociació amb el Govern de Canadà, per tal d'obtenir un nou estatus. Celebrat el 1980, el «No» es va imposar amb el 59,5% dels vots. En aquesta derrota tingué un paper important el Primer Ministre Pierre Trudeau (1919-2000)

i la seva proposta de reforma de la constitució federal, plantejada com un fre reactiu. Així, el 1982 aquesta va ser acceptada per les províncies anglòfones però no pel Quebec, perquè entenia que com a part constituent del Canadà gaudia del dret de veto a l'esmentada reforma constitucional, com ja s'havia fet en el passat el 1964 i el 1971.

El Tribunal Suprem en un dictamen de 28 de setembre de 1981 —com a conseqüència de la sol·licitud formulada pel govern federal— va establir que ni les lleis ni les convencions constitucionals exigien unanimitat per a reformar la Constitució; només un nivell «adequat» d'acord entre les províncies o Estats membres de la federació. El 6 de desembre, el Tribunal Suprem va sentenciar, a tenor del seu dictamen anterior, que la Llei Constitucional de 1982 era vàlida perquè no existia un dret de veto del Quebec. El Govern federal es plantejà fer propostes a les províncies però no aconseguí que totes les acceptessin, de manera que es pot considerar que el problema no era tan sols una cosa del Quebec. El 1982 hom aprovà la reforma constitucional,

Per a fer front a l'allau de peticions del Quebec, el govern federal d'Ottawa va promoure l'aprovació d'una llei federal que reconeixia el Quebec com a «societat distinta»

amb l'oposició de l'Assemblea Nacional de Quebec. La tensió entre el Quebec i el Canadà continuà cada cop amb més força.²

Els liberals de Jean Chrétien (1943) al govern del Canadà i el PQ de Jacques Parizeau (1930-2015) al Quebec es distanciaren molt. Aleshores, aquests darrers van organitzar el 1995 des del Govern de Quebec un nou referèndum, que no van guanyar per un estret marge de 50.000 vots —49,44% de vots favorables contra un 50,56% de vots contraris. El Govern de Quebec, amb un nou Primer Ministre, Lucien Bouchard (1938), va prometre un tercer referèndum si guanyava les eleccions de 1998. Les diferències entre els dos governs estaven molt a flor de pell.

Cal destacar l'estratègia del govern federal per a desactivar les pretensions secessionistes del Quebec. Per a fer front a l'allau de peticions del Quebec, el govern federal d'Ottawa va promoure l'aprovació d'una llei federal que reconeixia el Quebec com a «societat distinta». Al mateix temps va demanar al Tribunal Su-

prem el 30 de setembre de 1996, que aclarís les condicions d'un tercer referèndum i d'una possible secessió. El Govern del Quebec no hi participà en el procés perquè entenia que el Tribunal Suprem estava actuant com un òrgan en què no hi tenia representació —això va fer que actués el que s'anomena «amicus curiae», un tercer que actua per tal de defensar els interessos d'una part que no hi és formalment. En aquest context es produeix la Reference Re Secession of Quebec /Renvoi relatif à la sécession du Québec [Dictamen relatiu a la secessió del Quebec], del 20 d'agost de 1998, on es dona resposta a les tres demandes del govern federal i que en síntesi podem ordenar de la següent manera:

- 1) La Constitució canadencs no permet la secessió unilateral de Quebec.
- 2) El Dret internacional no reconeix un dret a la secessió unilateral de Quebec.
- 3) Com que respon negativament a les dues qüestions anteriors, no troba necessari establir quin dels dos drets hauria d'aplicar-se amb preferència.

Però més enllà de les respostes concretes, el que és important és el to de les seves argumentacions, que volen ser comprensibles i clares, amb una combinació d'arguments derivats del principi federal, la democràcia, la normativitat constitucional i el respecte a les minories. El Tribunal constata la inconstitucionalitat de la via unilateral que ha seguit el Quebec en el seu intent de secessió del Canadà, tant el 1980 com el 1995. Ara bé, pel Tribunal Suprem, la Constitució està formada no tan sols pel text escrit sinó per «tot el sistema de regles i principis que regeixen l'exercici del poder constitucional».³ D'aquí en dedueix que res impedeix que el govern del Quebec plantegi un projecte de referèndum d'independència amb una «pregunta clara», a la qual respongui «una majoria clara» de quebequesos. Es tractaria d'un pas vers la reformulació del pacte federal expressat a la Constitució, que obligaria jurídicament al govern federal a negociar el nou estatus del Quebec, encara que això no estigui regulat en el text escrit.

3 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, «Consulta relativa a la secessió del Quebec».

2 RUIZ, «El federalismo canadiense».

Pel Tribunal Suprem, la Constitució canadenc a està formada no tan sols pel text escrit sinó per «tot el sistema de regles i principis que regeixen l'exercici del poder constitucional»

En efecte, de la conjuminació dels principis esmentats més amunt, — federal, democràtic, de legalitat i de respecte als drets de les minories—, neix el «deure per a les dues parts de negociar una modificació constitucional, amb l'objectiu de satisfer el desig de la província de realitzar la secessió». El Tribunal Suprem argumenta que hi ha l'obligació de negociar i que si així no es fa per una de les parts, aquest fet repercutirà en la manca de legitimitat davant la comunitat internacional. També insisteix en la importància de la claredat de la pregunta del referèndum i de la majoria social necessària que impulsi les mesures de separació. Un requeriment per als polítics que han de gestionar el procés.

El Tribunal Suprem apareix com una institució arbitral, no de part ni contra ningú, tot donant arguments per plantejar la secessió però també la reforma constitucional, i el que és més important: donant pautes per a una negociació política de bona fe, que porti allà on decideixi la voluntat popular. Aquest fet integrador és summament interessant, atès que en situacions en què es vol exercir la secessió es necessiten

institucions inclusives, sensibles a les demandes de les dues parts en conflicte i que, com veurem que ha passat al Canadà, poden fins i tot desactivar-la.

Cal remarcar que el sistema constitucional del Canadà es basa en la sobirania parlamentària —provinent de la tradició britànica— i considera el referèndum com un element excepcional. Malgrat aquest fet, res ha impedit donar entrada a aquesta tècnica de participació directa, instada des de les pròpies autoritats provincials, atès l'interès de trobar una solució a un problema polític de gran magnitud i amb moltes arestes. Ara bé, el centre de gravetat de la solució es trasllada a un segon moment, el de «l'actuació del legislador» definint què és una «pregunta clara» i «una majoria clara» per tal de decidir quelcom legítimament. El Tribunal Suprem no defineix aquest terme, perquè és deferent amb aquells que han de fer política, és a dir, el legislador, tot i que condueix a la conseqüent disparitat de criteris si ens atenem a la Llei de Claredat del Parlament federal o a la perspectiva de l'Assemblea Nacional del Quebec. Examinem tot seguit aquesta disparitat.

Disparitat de criteris interpretatius sobre la claredat

Al 2000, Stephane Dion (1955),⁴ ministre federal impulsor de la llei de la claredat referendària, anomenada *Loi donnant effet à l'exigence de clarté formulée par la Cour suprême du Canada dans son avis sur le Renvoi sur la sécession du Québec* [Llei per donar efecte a l'exigència de claredat formulada pel Tribunal Suprem del Canadà en el seu dictamen sobre la referència sobre la secessió del Quebec] inspirada en el dictamen de l'Alt Tribunal, aconseguí aprovar aquest text que no definia de cap manera la claredat de la majoria, perquè el que l'interessava era dificultar la secessió; així, deixava en mans del Parlament canadenc la determinació de què s'entenia per «majoria clara» en cas d'un nou referèndum de secessió al Quebec. La lògica de la llei era demanar majories qualificades com les que es

4 DION, *La política de la claridad. Discursos y escritos sobre la unidad canadiense*. Es pot observar la utilització política de les seves idees per part dels sectors més durs de la dreta unionista espanyol, com és el cas de la FAES, considerat un capdavanter de l'antiseccionisme.

Vegeu, DION, «Democracia, unidad, secesión: el caso de Quebec».

Avui ens trobem amb la constitucionalitat de les dues lleis, la federal i la del Quebec. I a més, el debat sobre l'abast i el significat de la unilateralitat continua viu

demanen en els processos de reforma constitucional. També s'esforça a introduir un element nou: la divisibilitat del Quebec, com la del mateix Canadà.⁵

Els criteris per tal de determinar la claredat van ser: deixar clara la voluntat de la província de deixar de formar part de Canadà i de formar un Estat independent —no altres indicadors com millores de finançament—; i l'establiment d'elements per a una negociació bilateral: repartiment d'actius i passius, delimitació de les fronteres, drets dels pobles indígenes, i protecció dels drets de les minories.

Al Quebec no li semblà gens bé allò establert en la Llei de la Claredat, entre d'altres raons perquè entenia que s'allunyava de la bilateralitat, i posava en mans del Parlament federal la determinació final de què és la claredat, a més d'exigir la participació de totes les províncies en la reforma del pacte constitucional. El Parlament federal va fer una regula-

ció legislativa «segons la qual podia decretar —unilateralment i arbitràriament— la claredat a priori de la pregunta del referèndum i la claredat a posteriori del seu resultat».⁶

Davant d'aquesta insatisfacció, el Quebec concretà la seva interpretació del dictamen mitjançant la *Loi sur l'exercice des droits fondamentaux et des prérogatives du peuple québécois et de l'État du Québec*, aprovada al 2001 [Llei d'exercici dels drets fonamentals i les prerrogatives del poble del Quebec i de l'Estat del Quebec]. Hi consagrà el dret d'autodeterminació i la fixació com a fórmula guanyadora d'un hipotètic referèndum el 50% + 1 dels vots.⁷ La constitucionalitat de la Llei va ser qüestionada per un petit grup unionista del Quebec, el Parti Egalité, i pel propi govern federal, però el Tribunal Superior del Quebec en va declarar la seva constitucionalitat, per la qual cosa el govern federal va presentar recurs amb els arguments de la llei de la claredat,

insistint en el fet que la secessió del Quebec només seria possible amb una esmena a la Constitució canadenca posterior a una negociació.

Avui ens trobem amb el fet que les dues lleis, la federal i la del Quebec, són constitucionalment vàlides tot i contradir-se. I a més, el debat sobre l'abast i el significat de la unilateralitat continua viu.⁸ Com es pot observar, la definició de què és la claredat en el referèndum és un element de controvèrsia, sobre el que s'ha escrit molt, discutint-se si fa referència a dades quantitatives o també qualitatives. Encara, doncs, cal posar-se d'acord pel que fa a la definició del «concepte de claredat», com aspecte previ a iniciar una negociació de bona fe. Tampoc queda clar com es desenvolupa una negociació de bona fe, atès que en un primer moment aquesta afectaria els termes de la secessió i en un segon moment a una esmena de la Constitució del Canadà. Tant un aspecte com l'altre han de comportar l'expressió de dues majories legítimes clares, la del poble del Quebec i la del Canadà. La situació és d'enorme complexitat.

5 Els pobles autòctons defensaven el seu dret a participar en una decisió sobre el Quebec que podria ser en el seu cas la pertinença a Canadà i trencar així la unitat del poble del Quebec.

6 GUÉNETTE i GAGNON, «Del referèndum a la secessió». El proceso quebequense de acceso a la soberanía y las lecciones aprendidas con respecto a la autodeterminación».

7 AGUADO, «Mitad más uno y principio democrático».

8 Vegeu, per exemple: EFE, «Ottawa dice que Quebec no puede separarse sin modificar antes la Constitución».

Els darrers anys, el PQ no ha tingut gaire èxit electoral i la reivindicació de la sobirania s'ha deixat una mica de banda —segons els sondejos descendint fins un suport d'entorn un 30%—, en benefici de postures més «tèbies»

En tot cas, el Canadà aprovà els anys següents mesures legals infraconstitucionals per a reconèixer la «societat distinta» del Quebec, tot articulant mecanismes per protegir la llengua i la cultura francesa, el dret civil propi, la clàusula de «societat distinta» o l'autonomia en matèria d'immigració. Aquestes mesures van ser percebudes per alguns sectors de l'opinió pública i per part de la classe política canadenca així com per part d'altres províncies com Alberta, Ontario o British Columbia, com un tractament privilegiat al Quebec. D'altra banda, els darrers anys, el PQ no ha tingut gaire èxit electoral i la reivindicació de la sobirania s'ha deixat una mica de banda —segons els sondejos, descendint fins un suport d'entorn un 30%— en benefici de postures més «tèbies»⁹ tot i que centrades en la identitat.

9 MARS, «Quebec, mucho nacionalismo y poca secesión». És il·lustratiu el titular del diari *El País* de 26 d'octubre de 2019 després de la victòria del Bloc Quebequès [nom que rep el partit independentista quebequès a les eleccions federals] en les eleccions parlamentàries federals de 2019, on passà de 10 a 32 escons, i on no portava la demanda del referèndum com a proposta electoral.

Vegeu també, la reflexió del professor de dret constitucional de la UB Josep Maria Castellà Andreu sobre les eleccions parlamentàries del Quebec del 2018, on afirma que la independència és la causa d'una generació passada. CASTELLÀ, «Quebec: lecciones para Cataluña».

A les eleccions a l'Assemblea Nacional del Quebec de l'octubre de 2018, el partit de centredreta autonomista Coalition Avenir Quebec (CAQ) [Coalició Quebec Futur], es va imposar al PL que havia estat els darrers anys al govern, i també al PQ. Abans de les eleccions, el govern liberal de Quebec va difondre un document anomenat «Quebequesos: la nostra forma de ser canadencs»¹⁰, on defensava una integració més gran a la Federació, tot incorporant a la Constitució canadenca les noves conquestes competencials; el document, però, va quedar sense efectes pràctics per la negativa del govern federal dirigit per Justin Trudeau (1971). La via de millorar el pacte federal tampoc ha donat de moment grans resultats. Els intents d'acomodar Quebec al pacte constitucional, com els que es va negociar a Llac Meech (1988) i Charlottetown (1992),¹¹ varen

10 MINISTÈRE DU CONSEIL EXÉCUTIF, «Quebecers, our way of being canadian».

11 El *Meech Lake Accord / Accord du lac Meech* [L'acord del llac Meech] va ser un pacte sobre diverses esmenes a la Constitució proposades pel primer ministre Brian Mulroney (1984-1993) i diversos primers ministres de deu províncies, per tal que Quebec el subscriués en el marc d'un nou pacte federal. Els cinc punts proposats foren: reconeixement de Quebec com una societat diferenciada;

ser un autèntic fracàs, perquè s'hi oposaren d'altres províncies. Tot i això, l'opció independentista que representa el PQ va ser derrotada pels liberals el 2003 i malgrat que tornà al poder en el període 2012-2014, no va aconseguir ressituar el referèndum com a opció viable. La CAQ guanyà les darreres eleccions amb un programa que descarta el referèndum i afirma la lleialtat amb el pacte federal canadenc.

Algunes lliçons del dictamen

El dictamen del Tribunal Suprem canadenc assenyala que la democràcia «significa alguna cosa més que la simple regla de la majoria» i que «existeix en el context més ampli d'altres valors constitucionals».

dret de veto a totes les províncies, millora de les competències provincials en immigració; millora del finançament provincial per les competències concorrents amb la federació i més poder provincial a les eleccions de senadors i jutges de la Cort Suprema. L'acord de Charlottetown afectava als drets dels grups aborígens, novament la clàusula de societat distinta per al Quebec, però també interpretació de la constitució d'acord amb els «valors del Canadà», la *Canada Clause*, introduint el requisit del consentiment unànime de les províncies per a la reforma de molts aspectes, continuà amb les reformes institucionals del Senat i del Tribunal Suprem, i va introduir tot una carta de drets socials.

El dictamen distingeix «l'autodeterminació interna», com a desenvolupament dels drets d'un poble dins un estat, i «l'autodeterminació externa» com exercici d'aquest dret dins del concert de les nacions

Afirma que «l'ordre constitucional canadenc existent no podria romandre indiferent davant l'expressió clara, per part d'una clara majoria de quebequesos, de la seva voluntat de no seguir formant part del Canadà». És a dir, la resta d'institucions «no tindria cap raó vàlida per negar al govern del Quebec el dret a perseguir la consecució de la secessió, si una majoria clara de la població del Quebec optés per això».¹²

El TS parla també dels drets de les minories, essencial dins el constitucionalisme democràtic. La reforma de la constitució ha de respectar els drets de les minories, i no imposar-se només per la força d'una majoria. La divisió de poders, territorialment considerada, en una estructura complexa o federal, ha d'anar acompanyada d'un consens bàsic, que vagi molt més enllà de la regla de l'estricta majoria. El dictamen parla del dret a l'autodeterminació dels pobles, i defineix Quebec com a «poble», tot i el caràcter «incert» del concepte. Distin-

geix «l'autodeterminació interna», com a desenvolupament dels drets d'un poble dins un estat, i «l'autodeterminació externa» com exercici d'aquest dret dins del concert de les nacions, com a poble colonitzat o oprimat. Entén que Quebec no es troba colonitzat ni oprimat, però que en l'exercici del principi democràtic, té dret a participar en la governabilitat federal.

És interessant destacar que el dictamen és una opinió consultiva, no vinculant jurídicament, però que conté una decisió de gran transcendència política, en especial sobre la «necessitat de negociar», la qual cosa per via interpretativa s'incorpora com una obligació jurídica derivada del dret constitucional canadenc. Es tracta de reconèixer un dret per a iniciar un procés: «En la mesura que les qüestions abordades en el curs de les negociacions serien polítiques, els tribunals, conscients del paper que exerceixen en el sistema constitucional, no tindrien cap paper de supervisió que exercir»; per tant, dona peu a entendre que la judicialització de la política no és un bon camí per a solucionar aquest tipus de qüestions. I també posa de manifest la diferència amb el cas espanyol: aquí

un Tribunal Constitucional ha sentenciat de forma reiterada en contra de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, i en la sentència sobre la declaració de sobirania aprovada pel Parlament de Catalunya al 2013 —STC de 25 de març de 2014—, considera que ni tan sols es poden discutir determinats temes, en una línia que ha seguit després.¹³

Una de les lliçons del dictamen del Tribunal Suprem és que el principi democràtic comporta respectar la voluntat popular, que s'ha de conjuminar amb l'imperi de la llei i el constitucionalisme, la qual cosa implica poder efectuar també canvis jurídics davant de situacions complexes com el desig d'autodeterminació d'un poble. Això implica la necessitat de negociar políticament, encara que

13 VINTRÓ, «El Tribunal Constitucional y el derecho a decidir de Cataluña: una reflexión sobre la STC de 25 de marzo de 2014». Podem comparar amb el cas català, on també el TC remet al fet que la política trobi fórmules d'encaix del dret a decidir com un pacte polític, que no es dona mai, entre altres raons per la negativa a negociar res per part de l'Estat. Com diu l'autor «per al Tribunal Constitucional l'exercici del dret a decidir pot materialitzar-se en dues fases: la de preparació a través de qualsevol tipus d'instruments que no siguin contraris a la Constitució; i la d'efectivitat pràctica que requereix l'aplicació del procediment de reforma constitucional de l'article 168 CE». Una apel·lació a la política que hauria d'haver trobat fórmules per tirar endavant iniciatives, i ja sabem com acabà el procés que portà a l'1-0.

12 INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, «Consulta relativa a la secessió del Quebec». Cfr. p. 31 i ss. Apartats 61 i ss.

Una de les lliçons del dictamen del Tribunal Suprem és que el principi democràtic comporta respectar la voluntat popular, que s'ha de conjuminar amb l'imperi de la llei i el constitucionalisme

no es pot exigir arribar a acords. Ara bé, sí que cal demostrar interès per totes les parts, no ignorar les seves demandes, i menys encara demonitzar-les o criminalitzar-les. Aquests esforços confereixen legitimitat a les posicions de cadascú.

Vist des de Catalunya, el dictamen que hem analitzat expressa una cultura política i constitucional a les antípodes de la de l'Estat espanyol. També cal recordar que al Canadà, la naturalesa escrita i consuetudinària de la Constitució dona una gran flexibilitat interpretativa als tribunals i als poders polítics. En efecte, en imposar la necessitat d'actuar de bona fe i amb respecte als principis constitucionals, superant una lectura legalista i literal de la constitució, cercant l'equilibri entre els principis d'imperi de la llei, democràtic, federal i dels drets de les minories, però també en establir l'obligació de negociar la secessió com a conseqüència d'una majoria clara al seu favor, el Tribunal Suprem va establir uns criteris de pes per tal de reivindicar i plantejar de forma civilitzada solucions a les controvèrsies sobre la reorganització del poder polític en el territori dels estats actuals. ■

■ Bibliografía

AGUADO, César. «Mitad más uno y principio democrático. Nuevas noticias de Quebec». A *Revista Española de Derecho Constitucional*, núm. 115, pàg. 305-329, 2019.

ARBÓS, Xavier. «Tres interpretaciones sobre el dictamen sobre el Quebec» [en línea]. A *Fundación Gimenez Abad de estudios parlamentarios y el estado autonómico*. Disponible a: <www.fundaciongimenezabad.es>.

CALONGE, Antonio. «El derecho de secesión en Canadá: una regulación jurídica completa y un problema político sin resolver». A *Revista de Derecho de la Unión Europea*, núm. 25, pàg. 107-124, 2013.

CHACÓN, Carmen i RUIZ, Agustín. «Comentario del Dictamen del Tribunal Supremo canadiense de 20 de agosto de 1998 sobre la secesión de Quebec». A *Teoría y Realidad Constitucional*, núm. 3, pàg. 275-283, 1999.

CASTELLÀ, Josep Maria. «Quebec: lecciones para Cataluña». A *El Mundo*, del 3 d'octubre del 2018.

DION, Stéphane. *La política de la claridad. Discursos y escritos sobre la unidad canadiense*, Madrid: Alianza Editorial, 2005.

DION, Stéphane. «Democracia, unidad, secesión: el caso de Quebec». A *Cuadernos de Pensamiento Político*, FAES, núm. 3, pàg. 49-57, 2004.

EFE. «Ottawa dice que Quebec no puede separarse sin modificar antes la

Constitución» [en línea]. A *EFE*, de 29 de març del 2019. Disponible a: <www.efe.com>.

GRIMA, Carles. «El dictamen del Tribunal Supremo de Canadá sobre la secesión de Quebec de 20 de agosto de 1998», pàg. 93-102. A MITJANS, Esther i CASTELLÀ, Josep M. (coords.). *Canadá. Introducción al sistema jurídico y político*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2001.

GROPPI, Tania. «Concezioni della democrazia e della Costituzione nella decisione della Corte suprema del Canada sulla secessione del Quebec». A *Giurisprudenza Costituzionale*, pàg. 3.057-3.080, 1998.

GUÉNETTE, Dave i GAGNON, Alain-G. «Del referéndum a la secesión. El proceso quebequense de acceso a la soberanía y las lecciones aprendidas con respecto a la autodeterminación». A *Eunomia*, núm. 13, pàg. 9-30, 2018.

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, «Consulta relativa a la secessió del Quebec» [en línea]. Disponible a: <www.blogs.iec.cat>.

MARS, Amanda. «Quebec, mucho nacionalismo y poca secesión». A *El País*, de 26 d'octubre del 2019.

MINISTÈRE DU CONSEIL EXÉCUTIF, «Quebecers, our way of being canadian» [en línea]. Disponible a: <www.sqrc.gouv.qc.ca>.

INSTITUTO NACIONAL DE ADMINISTRACIÓ PÚBLICA. «Opinió sobre la secesión de Quebec, Texto de la opinión emitida el 20 de

agosto de 1998 por el Tribunal Supremo de Canadá» [en línea]. A *Documentos INAP*, núm. 18, pàg. 3-75, 1998. Disponible a: <www.dialnet.unirioja.es>.

POGGESCHI, Giovanni. «Il diritto si secessione del Quebec secondo la Corte suprema del Canada». A *Le istituzioni del federalismo*, pàg. 1173-1197, 1998.

ROMERO, Francisco Javier. «Canadá y la integración de la diferencia: lecciones del contencioso sobre la secesión de Quebec, ARI 107/2019 - 13/11/2019» [en línea]. Disponible a: <www.realinstitutoelcano.org>

RUIZ, Agustín. «El federalismo canadiense». A *Cuadernos constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol*, núm. 2, pàg 52, 1993.

SUPREME COURT OF CANADA. «Reference re Secession of Quebec» [en línea]. Disponible a: <www.scc-csc.lexum.com>.

VINTRÓ, Joan. «El Tribunal Constitucional y el derecho a decidir de Cataluña: una reflexión sobre la STC de 25 de marzo de 2014» [en línea]. A *blog de la Revista Catalana de Dret Públic*, 2 d'abril de 2014. Disponible a: <www.eapc-rcdp.blog.gencat.cat>.

WOEHRING, José. «El juicio del Tribunal Supremo del Canadá sobre la eventual secesión de Quebec». A *Revista Vasca de Administración Pública*, pàg. 405-436, 1999.